

MU'TEZİLE'DE BİLGİNİN KAYNAĞI VE DEĞERİ

Kenan YAKUBOĞLU*

SOURCE AND VALUE OF KNOWLEDGE IN MU'TAZILAH

It's known that knowledge activity of the Muslim philosophers is formed as three fundamental disciplines which is named as Kelam, Philosophy and Mysticism. Among the disciplines in question, Kelam, which takes up the knowledge problem by putting forward a rational perspective and follows a close line to philosophy in this subject, takes an important place in the Islamic sciences system.

It's known that as a sistematic discipline, Kelam science, was developed by the Mu'tazilah scholars. So the basic concepts and definitions put forward about the knowledge problem are used then by Orthodox Kelam scholars.

The Mu'tazilah scholars accepted that the human has senses, ratio and genuine information as three sources of knowledge. The Mu'tazilah scholars expressed that on acquiring knowledge there is no difference between senses, and they emphasized that similarity, difference and opposity states are comprehended with knowledge that acquired by senses. But they also expressed that the senses are not sufficient for comprehension of universals.

The ratio which is seen as an important source of knowledge by Mu'tazilah, proves the truth of knowledge which has certainty. Also they advocated that with the ratio it is possible to reach the knowledge about God, and to make the good-bad distinction.

The fact that the man who lives in a limited time span gets in touch with the past and the future, requires that the information as knowledge is to be accepted as a source of knowledge. This manner of Mu'tazilah who produced important ideas on determining the truth criteria of genuine information, shows the importance of informational knowledge for them. In particular, to preserve the basic principles of Islamic belief, makes necessary to test the Qoran and the fact of the Sunna in accordance with informational knowledge criteria.

Felsefenin temel disiplinlerinden biri olarak kabul edilen bilgi problemi (epistemoloji), ilk çağdan itibaren entelektüel bilme çabalarının kriterini belirleme adına

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, keyakub@hotmail.com

bilginin kaynağı, değeri ve bilgimizin dış dñnya gerçeğliğini ne ölçñde yansıtılabildiği tartışmalarını kapsayan bir disiplin olarak gelişmiştir.¹

İslam dñřñncesinde de bilgi problemi daha çok kelâmçıların ve felsefecilerin tartıştığı bir konu olarak bilinmekle birlikte; İslamî ilimlerin güvenilir bilgi temeline dayandırılması gereği açısından hemen bñtñn din bilginlerinin yakından ilgilendikleri bir problemdir.

Hız. Muhammed'in (A.S.) vefatından sonra problemlerini dinî metinlere bakarak çñzmeye çalışmak durumunda kalan Müslñmanların elinde iki referans kaynağı bulunuyordu. Bunlardan biri, bñtñn Müslñmanların tartışmasız kabul ettikleri ve sıkı bir şekilde korunmakta olan Kur'an metni, diğeri de Hız. Peygamber'in 23 yıllık peygamberlik hayatı süresince ortaya koyduğu çñzümler, uygulamalar ve sözleri. Ancak, üzerinde ittifakın söz konusu olduğu birinci referans kaynağı olarak Kur'an'ın gündelik problemlerin çñzñmñ konusunda somut öneriler sunmaması ve ayetlerin farklı yorumlara açık olması ikinci kaynak olarak Hız. Peygamber'in sñnnetini daha bir önemli hale getirmekteydi. Hız. Peygamber'in, peygamberliği boyunca çeşitli topluluklar içinde yaptığı konuşmalar ve Müslñmanlara verdiği öđñtler (hadisler) yazılarak muhafaza edilmediği için sadece duyanların akıllarında kaldığı kadarıyla bilinmekteydi. Bu da zaman içinde hangi sözlerin bñtñnüyle Hız. Peygamber'e ait olduğu ve bunun nasıl bilinebileceği konusunda yöntem tartışmalarını ortaya çıkarmıştır. Bu tartışmalar, özellikle metodoloji (usul) konusunda İslam bilginlerini; bilginin kaynağı olarak kabul edilen *doğru haber* (haber-i sâdik)'in hangi kriterlere dayandırılması gerektiği ve güvenilir bilginin nasıl sağlanacağı problemi üzerinde yoğunlaşmaya yöneltmiştir. Bu problem, kelâm başta olmak üzere fıkıh, hadis, tefsir gibi disiplinlerle ilgilenen bilginler tarafından farklı açılardan ele alınmıştır.

Öte yandan, genişleyen İslam coğrafyası üzerindeki yabancı kñltürlerle tanışan Müslñmanların, yeni fikir ve kavramlarla İslam kñltürñnü zenginleştirmek için yoğun bir çaba içine girdikleri ve İslam medeniyetine evrensel bir yorum kazandırmaya çalıştıkları bilinmektedir. Entelektñel etkinliği üstñn bir değer olarak gören İslam'ın kutsal kitabı Kur'an'da yaratıcı mutlak varlık Allah'tan sonra en çok vurgunun bilgi kavramına yapıldığı dñřñnñlürse;² böyle bir Kitab'ın muhatabı olan Müslñmanların kurduğu medeniyetin, kendisinden önceki bilgi birikimini de kullanarak –özellikle X-XIII. Asırlarda- insanlığa büyük kazanımlar sağlaması beklenen bir olgudur.³

Müslñman bilginlerin geleneksel bilgi etkinliğinin kelâm, felsefe ve tasavvuf olarak isimlendirilen üç temel perspektif halinde şekillendiği görñlmektedir. İnsanî bilme alanlarının üzerinde olabildiğince yoğunlaşarak ortaya konulan söz konusu disiplinlerin her biri kendi ağılarından farklı epistemolojiler ortaya koymuşlardır. Dola-

¹ İlk ve Orta Çađ dñřñncesinde bilgi mutlak'ın, küllñnin, varlığın değişen görñnñmñnün arkasında değişmeyen öz'ñnün kavranmasını amağlıyordu. Grek felsefesi, İslam felsefesi ve Orta Çađ Hıristiyan felsefesi arazların (ilnek) varlığından cevher (töz)'in varlığının bilgisine ulaşmanın çabasındaydı. Bu çabanın sürdürñldñđñ küllif mutlak varlığın bilgisine ulaştıran dñřñnce disiplininin adı olarak ilk felsefe (felsefe-i ùlâ) ya da metafizik, ilimler hiyerarşisinde de en üst sıraya konulmaktaydı. (Geniş bilgi için bak. Ernst von Aster, *Felsefe Tarihi Dersleri*, I, İstanbul-1943; Hilmi Ziya Ûlken, *(Bilgi Teorisi) Genel Felsefe Dersleri*, Ankara-1972)

² Kur'an-ı Kerim'de akılla ve aklın kullanılmasıyla ilgili ayetlerin sayısını 766'ya kadar çıkarımlar bulunmaktadır. (Süleyman Uludağ, *İslam Dñřñncesinin Yapısı*, İstanbul-1985, s. 87-90)

³ İslam dñřñncesinin ve onun oluşturduğu medeniyetin ilk dört asır içinde çok hızlı bir gelişme seyri izlediği, IV/X. Yñzyılda zirve noktasına ulaştığı belirtilmekte, oryantalistler tarafından bu dönem *İslam Rönesansı* olarak nitelenmektedir. (M. Saim Yeprem, *İslam Dñřñncesinde Yeni Arayışlar*, I, 68)

yısıyla İslam dünyasındaki epistemoloji anlayışı bu üç disiplinin ortaya koyduğu farklı perspektifler içermektedir. Söz konusu disiplinler içinde bilgi problemini akılcı bir perspektif ortaya koyarak ele alan ve felsefeye yakın bir çizgi izleyen kelâm, İslamî ilimler sistemi içinde önemli bir yere sahiptir.

Ehl-i nazar, ehl-i bürhân, ehl-i re'y, ehl-i istidlâl, ehl-i kıyâs ve *ehl-i te'vîl* gibi isimlerle de anılan kelâm bilginleri, İslam ilimler sistemi içinde akla daha fazla önem verdikleri için akılcı perspektife sahip olarak kabul edilmişler ve zaman zaman da ağır eleştirilere uğramışlardır.⁴

Sistemli bir İslamî ilim anlamında Mu'tezile bilginleri tarafından kurulan ve geliştirilen kelâm disiplini, felsefî fikirlerle beslenen, akla ve mantığa dayalı bir düşünce sistemi olarak kabul edilmektedir.⁵ Söz konusu felsefî bağın nedeni kelâm disiplininin Mu'tezile bilginleri tarafından geliştirilmiş olmasına ve onların da felsefe ile ilişki içinde bulunmalarına bağlanmaktadır.⁶

İslam düşüncesinde, özellikle îtikâdî mezhepler tarihinde önemli bir yere sahip bulunan Mu'tezile mezhebinin bu ismi nereden aldığı ve nasıl teşekkül ettiği hususunda farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bir çok kaynakta Mu'tezile'nin kurucusu olarak kabul edilen Vâsıl b. Atâ'nın (öl. 131/748); mürtebib-i kebîrenin (büyük günah işleyen) durumu konusunda hocası Hasan-ı Basrî'den farklı görüş ileri sürmesi sonucu hocasının meclisini terk ettiği için "ayrılanlar" anlamında bu isimle nitelendirildikleri belirtilmektedir. Başka bir görüşe göre ise Mu'tezile ismi daha eskilere, Hz. Ali zamanına kadar götürülmekte; o dönemde çıkan anlaşmazlıklarda hiç bir tarafı tutmayan tarafsızların Mu'tezile (tarafsızlar) ismiyle anıldıkları kaydedilmektedir. Hayatının kırk yılını Mu'tezile mezhebi içinde geçiren ve daha sonra Eş'ariyye mezhebinin kurucusu olan Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (öl. 324/936); Vâsıl b. Atâ'nın mürtebib-i kebîre konusunda icmâ-ı ümmete muhalefet ettiği için bu adla anılmış olduğunu belirtmektedir.⁷

Bütün bu rivayetler Mu'tezile mezhebinin ortaya çıkışı konusunda fikir vermekle beraber hangisinin gerçek neden olduğunu kestirmek oldukça zordur. Ancak bütün bu görüşlerden iki yönlü izlenim edinilebilir: Birincisi, Mu'tezile nitelemesinin bu görüşe bağlı olanlara hasımları tarafından kötüleme amacıyla verilmiş olduğudur. Çünkü ayrılanlar bölünmeye yol açmışlar, birliği bozup ayrı fırka olmuşlardır. İkinci olarak da, alternatif bir siyasal tercihin Mu'tezile okulunun ortaya çıkmasına zemin hazırladığına ilişkin görüştür.⁸ Mu'tezile adının yalnız muhalifleri tarafından kullanıldığını kabul etmek pek mümkün değildir. Çünkü bu ismin Mu'tezile bilginleri tarafından da kullanıldığı bilinmektedir.⁹ Diğer taraftan, bazı fikirlerinin siyasal olaylardan etkilendiği görülmekle birlikte, siyasal bir alternatfin Mu'tezile disiplininin amacı olarak görülmeyeceği de açıktır.

⁴ Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, s. 75 vd., İstanbul-1985.

⁵ Süleyman Uludağ, a.g.e. a.y.

⁶ Süleyman Uludağ, a.g.e. a.y.

⁷ Bu konuda geniş bilgi için bak. Kemal Işık, *Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara-1967, s. 52-56.

⁸ H. Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, (Çev. Hüseyin Hatemi) İstanbul-1986, s. 115.

⁹ H. Corbin, a.g.e. ay.

Mu'tezile bilginlerinin kendileri için kullandıkları *ehlü'l-adl ve't-tevhid* tanımlamasında öne çıkan *tevhid* ve *adalet*¹⁰ kavramlarının konjonktürel açıdan önemli olduğu ve Mu'tezile bilginlerinin de bu kavramlara özel olarak vurgu yaptıkları anlaşılmaktadır.

Tevhid konusunda Mu'tezile bilginlerinin ortaya koyduğu bu hassas tavrın konjonktürel açıdan önemli nedenlerinin bulunduğu, *Halku'l-Kur'ân*¹¹ ve *sıfatlar*¹² konusundaki fikirlerin kendiliğinden ortaya çıkmadığı, İslam'ın tevhid ilkesini Hıristiyanların itirazlarına karşı koruma kaygısından doğduğu ifade edilmektedir. Bilindiği gibi Müslümanlar Hıristiyanları teslis inancından dolayı kâfir olarak nitelemektedirler. Onlar da Arapça biliyorlardı ve Müslümanların karşısına Kur'an'daki Hz. İsa'nın *kelimetullah* oluşunu *kelânullah*'in ezeli oluşuyla karşılaştırıyorlar ve şöyle diyorlardı: "Bizde İsa kelimetullah'tır, sizde de Kur'an logos'tur; yani her ikisi de ezeldir."¹³ Dolayısıyla bu konuda Mu'tezile bilginleri tarafından ortaya konulan hassasiyetin kendi içinde oldukça haklı nedenleri olduğu görülmektedir.

Öte yandan Mu'tezile'nin adalet kavramına böylesine önem vermesinin de özellikle iki amaca dayandığı söylenebilir:

Birincisi, Allah'ın mutlak adaleti ve ahlâkî mükemmelliğini her türlü eksiklik şabbesinden uzak tutmak,

İkincisi de insanın dinî, ahlâkî vb. yükümlülük ve sorumluluklarını mantıksal açıdan tutarlı bir zemin üzerine oturtarak insanın, eylemlerinin yegâne sorumlusu olduğu anlayışını pekiştirmek.

Mu'tezile ekolünün rasyonel yaklaşımı, İslam topraklarının genişlediği ve yabancı inanç ve kültürlerle karşı karşıya geldiği ilk yüzyıllarda aşırın-sapkın fikirlere karşı önemli bir savunma mekânizması geliştirmiş; söz konusu argümanlar daha sonra ortaya çıkan *Ehl-i Sünnet* bilginleri tarafından da önemli ölçüde kullanılmıştır.¹⁴

MU'TEZİLE'NİN İSLAM DÜŞÜNCESİNE KATKILARI:

Hicrî ikinci asrın başlarında ortaya çıkan ve dördüncü asrın sonlarına kadar varlığını koruyan Mu'tezile'nin lehinde ve aleyhinde çok söz söylenmiştir.

Siyasallaşma sürecine girmeden önce bir asra yakın bir süre Mu'tezile'nin fikir sistemini oluşturan ve ürünlerini veren Basra ekolü mensupları, İslam düşüncesine önemli katkılar sağlamışlardır. Abbâsîler döneminde ortaya çıkan isyan hareketlerinin Maniheist, Mazdekçi bânîni anlayışların etkisiyle oluştuğu kaydedilmektedir. İslam

¹⁰ Mu'tezile'nin inanç ilkeleri beş esas üzerinde temellendirilmiştir. Bunlar Tevhid, Adalet, Va'd ve Va'id, el-Menzile beyne'l-Menziletayn, el-Emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehyu ani'l-münker. Bu konuda geniş bilgi için bak. Kâdî Abdülcebbar, *Şerh-i Usûli'l-Hamse*, (nşr. Abdülkerim Osman), Kahire-1965.

¹¹ Mu'tezile bilginleri, Kur'an'ın yaratılmış olmadığını savunanlara karşı da tevhid ilkesini savunma adına büyük bir tepki göstermişler, ve bu düşünceyi Abbâsî Halifesi Me'mûn döneminde Ahmed b. Hanbel ve diğer selef uleması üzerinde siyasî baskı aracı olarak kullanmışlardır. Söz konusu tartışmalar daha sonraları İmam-ı Eş'arî'nin Kur'an'ın kelâm-ı nefis ve kelâm-ı lafzî yönlerinin bulunduğu şeklinde orta yol önermesiyle makul bir çözüme kavuşturulmuştur. (Mahmut Kaya, *İslam Düşüncesinde Yeni Arayışlar*, İstanbul-2002, II, s. 187)

¹² Şüphesiz Mu'tezile bilginleri Allah'ın kadîr (gücü yeten), alim (bilen), basîr (gören) olduğunu kabul ederler. Ancak bu sıfatların Allah'ın zatından bağımsız ve ayrı olduğunu kabul etmezler (ilim, kudret, basar gibi master olarak ifade edilen şekliyle). Eğer ilâhî sıfatlar Allah'ın zatıyla aynı bütünlük içinde kabul edilmezse *birden çok ezeli varlığın* ortaya çıkması tehlikesi doğmaktadır. Dikkat edildiğinde bu yaklaşımın ontolojik açıdan Ehl-i Sünnet inancıyla paralellik taşıdığı, semantik açıdan tevhid ilkesini zedeleyeceği düşüncesiyle böyle bir yoruma gidildiği görülmektedir. (*İslam Düşüncesi Tarihi*, (Kollektif) İstanbul-1990, c. I, s. 237-238.

¹³ Mahmut Kaya, *İslam Düşüncesinde Yeni Arayışlar*, II, s. 185.

¹⁴ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul-1981, s. 181.

bilginlerinin reddiye niteliğinde müstakil eserler yazdığı sapkın fikirlere sahip olan Râvendiyeye, Mukannaiyye, Hürremiyye gibi fırkalar bu isyan hareketlerinin dayandığı ideolojileri temsil ederler. Abbâsîlerin yükseliş dönemlerinde resmî bir himaye kazanan Mu'tezile kelâmcılarının bu gibi sapkın fikirlere karşı yoğun bir mücadeleye girdikleri bilinmektedir.¹⁵ Ayrıca Arap yarımadasından, Orta Asya'dan ve diğer İslam beldelelerinden bu bölgeye gelen insanlar, hâkim inanç olan Maniheizm'e karşı Mu'tezile bilginleri tarafından korunabilmişlerdir. Unutulmaması gereken bir nokta da bu dönemlerde Ehl-i Sünnet olarak Mâtürîdîlik ve Eş'arîlik gibi bir inanç sisteminin henüz oluşturulmamış olmasıdır.¹⁶

İnsaflı olan en muhafazakâr Ehl-i Sünnet bilginleri dahi ilk devir Mu'tezile âlimlerinin İslam inanç esaslarının yerleşmesi ve korunması konusunda önemli hizmetler yaptıklarını teslim etmektedirler. Şâfiî âlimlerinden Ebu'l-Hüseyin el-Malatî (ö. 377/987) onlar hakkında övgü dolu ifadeler kullanarak şöyle der:

Kelâm erbabı onlardır. Cedel metodunu kullanan, makbul olan fikirle yanlış olanı iyi kavrayan ve muarızlarına karşı kesin deliller ve sağlam metotlarla karşı duran onlardır. Akıl metodunu ve nakil ilmini en iyi kullanan ve münazara ederken insaflı davranan yine onlardır.¹⁷

MU'TEZİLE'DE BİLGİ PROBLEMİ

Kelâm ilminin sistematik bir disiplin olarak Mu'tezile tarafından geliştirildiğini biliyoruz. Dolayısıyla bilgi problemi konusunda ortaya konulan temel kavramlar ve tanımlar, daha sonraları Sünnî kelâm bilginleri tarafından da benimsenmiştir. O nedenle bilgi konusunda bazı temel kavramların Sünnî kelâm bilginlerinin eserlerine atıf yapılarak belirtilmesi söz konusu ortak kabule de işaret etmektedir.

Kelâm bilginleri genel olarak bilgi sözcüğüne karşılık *ilim*¹⁸ sözcüğünü kullanmışlar ve eserlerinde bilginin kaynağını, *bilgiye ulaştırılan yollar* anlamında *medârikü'l-ulûm* veya *esbâbü'l-ilm* şeklinde ifade etmişlerdir.¹⁹ İlim sözcüğünün anlamına yönelik olarak yapılan tanımlamaların ortak noktaları bulunmakla birlikte farklılıklar içerdiğini de görmekteyiz. Söz konusu farklılıklar iki nedene bağlamamız mümkündür:

Birinci olarak, *ilim* sözcüğünün kapsamının geniş olması nedeniyle yapılan tanımlamaların eksik kaldığı ifade edilebilir .

İkinci olarak da, *ilim* sözcüğünü tanımlayanların, sözcüğün içeriğine yönelik bilinçli bir sınırlama getirdikleri ve böylece bilgi anlayışlarını ortaya koydukları düşünülebilir. Söz konusu tanımlardan birkaç örnek vererek ortak ve farklı olan noktaları belirlemeye çalışalım:

¹⁵ İlhan Kutluer, *Akıl ve İtikad*, İstanbul-1998, s. 16.

¹⁶ Mahmut Kaya, a.g.e.ay.

¹⁷ Bkz. el-Malatî, *et-Tenbîh*, s. 35-36'dan naklen Bekir Topaloğlu, a.g.e, s. 181.

¹⁸ İlim sözcüğü Arapça a-li-me kökünden türetilmiş mastar/isimdir. Sözlük anlamı bilmek, anlamak, kavramak, haber vermek, zannetmek, kesin olarak bilmek anlamlarına gelir. Cehlin (bilgisizliğin) karşıtı olan bu sözcüğün çoğulu *ulûm* şeklinde kullanılmaktadır. (İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. I-IV, Beyrut-Tarihsiz, a-l-m, md.)

¹⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, (nşr. Fethullah Huleyf) İstanbul-1979, s. 7; Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, İstanbul-1309, s. 6-7, İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, Ankara-1981, s. 33.

"İlim, iki farklı şeyi birbirinden ayırmaya yarayan nitelik; gerçeğe uygun kesin bilgi sağlayan şeydir."²⁰ Bu tanımda ilmin iki farklı nesneyi birbirinden ayırma ve gerçeğe uygun kesin bilgi elde etme imkanı sağladığı vurgulanmaktadır.

Başka bir tanımlamada; düşünce, gözlem ve deney yoluyla ulaşılan tüm bilgiler; bilgiye ulaştıran deliller ve delillerin kendileri de ilim olarak kabul edilmektedir.²¹ Akıl, gözlem ve deney yoluyla ulaşılan tüm bilgilerin ilim kapsamı içine alınması birinci tanıma göre daha geniş bir tanımlamadır. Çünkü burada birinci tanıma ek olarak kesin olmayan bilgiler, delillerle bilinen şeyler ve delillerin kendisi de ilim olarak ifade edilmektedir.

Mütercim Âsım'ın tarifine göre ise ilim; imkân ölçüsünde bir amaca göre, konular üzerinde işlem yapabilme kudreti kazandıran bir melekedir.²²

Görüldüğü gibi bu tanımlamalar Kelâm bilginlerinin ilim kavramına farklı anlamlar yüklediğini göstermektedir.

Bilginin (ilim) tanımı konusunda klâsik dönem İslam kelâmcılarının yaşadığı bu problem günümüzde de devam etmekte, Çağdaş felsefenin önemli bir disiplini olarak bilgi problemi (epistemoloji) üzerindeki tartışmalar sürmektedir.²³

Kelâm bilginleri genel anlamda bilgiyi ontolojik açıdan *mutlak (kadim) bilgi* ve *sonradan elde edilen (hadis) bilgi* olarak ikiye ayırmaktadırlar.²⁴ Mutlak bilgi, küllîler alanını kapsayan Tanrı'nın bilgisidir. Bu bilgi tüm varlıkları kuşatan bir bilgi olarak diğer bilgi türlerinden tamamen farklıdır. Mutlak bilgi türünün içeriğine yönelik kesin bir tanımlama yapmamız mümkün değildir. Çünkü bu bilginin alanı bizim kavrayışımızın dışında kalan bir alandır; dolayısıyla zaman ve mekân kavramları da bu bilgiyi sınırlayamaz.

İNSAN BİLGİSİNİN KAYNAĞI VE DEĞERİ :

Ontolojik açıdan yapılan bilgi tasnifinde, zorunlu bilgiler ve sonradan kazanılmış bilgiler olmak üzere genel olarak iki tür bilgi olduğu belirtilmekte ve insanların elde etmiş oldukları tüm bilgiler, sonradan elde edilen (hadis) bilgi grubuna dahil edilmektedir. Bunlar da *zorunlu bilgiler* ve *kazanılan bilgiler* olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.²⁵

Kelâm bilginleri genel olarak insanın bilgiye ulaşmasının üç farklı yolla gerçekleşebileceğini ifade etmektedirler. Bunlar, *duyular* (beş duyu/havâss-ı selîme), *akıl* ve *doğru haber* (haber-i sâdik)'dir. Bilgi vasıtaları olarak bu belirleme genel olarak bütün bilginler tarafından benimsenmekle birlikte, doğru bilginin kriterleri konusunda farklılıkların ortaya çıktığı ve bu farklılıkların İslam düşüncesindeki farklı ekolleri oluşturduğu görülmektedir. Mu'tezile disiplininin duyu, akıl ve haber bilgisine ilişkin değerlendirmeleri ve bu konuda ortaya koyduğu kriterler doğal olarak onların inanç esaslarının şekillenmesinde de belirleyici rol oynamaktadır.

²⁰ Cürçânî, Seyyid Şerîf, *Ta'rifât*, İstanbul-1308, s. 71, İsfahânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed, *el-Müfredât*, Mısır-1970 s. 513.

²¹ Tehânevî, Muhammed b. Ali İbnü'l-Kâdî, *Keşşâfü Istilâhâti'l-Fünûn*, c. I-III, Kalküta-1862, s. 1055 vd.

²² Mütercim Âsım, *Kamus Tercümesi*, c. IV, s. 410.

²³ H. Z. Ülken, *Genel Felsefe Dersleri*, s. 47 vd.

²⁴ Bâkîllânî, Ebu Bekr Muhammed b. et-Tayyib, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 6, Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 16, Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 71.

²⁵ Bu konunun ayrıntısı rasyonel bilginin açıklanması sırasında ele alınacaktır.

DUYU İLE ELDE EDİLEN BİLGİ VE DEĞERİ :

Duyu organlarının sağlam bilgi vasıtaları olduğunu ifade eden kelâm bilginleri, ancak sağlam duyuların doğru bilgiye ulaştıracağını da belirtmektedirler. Gerek Ehl-i Sünnet, gerekse Mu'tezile bilginleri sağlam duyuların insanı kesin bilgiye ulaştıracağını ifade etmişlerdir.²⁶ Mu'tezile bilgini Abbâd b. Süleymân (öl. 250/863) ise beş duyuya ilâve olarak acı ve hazzı da duyu verisi olarak görmekte ve bilgi aracı olarak nitelemektedir. Fakat bu görüşe farklı açılardan itirazlar ileri sürülmüş, insanın acı ve hazzı fizikî nedenler yanında manevî nedenlerle de yaşayabileceği belirtilerek bunların insana ilişkin özel ve öznel bir algı olduğu belirtilmiştir.²⁷

Mu'tezile bilginleri bilgi sağlama bakımından duyular arasında bir fark bulunmadığını belirtmişler, duyularla idrak edilen şeylerin kavranmasında ayırdedici unsurları benzerler, farklılar ve zıtlar olarak kabul etmişlerdir.²⁸

İslam filozofu ve Kelâm bilgini Fahreddîn Râzî (öl. 606/1210), duyularla elde edilen bilginin ve aklî bilginin değeri konusunda bilginlerin görüş ayrılığına düştüklerini dile getirerek bu hususta dört ayrı gruptan söz etmektedir. Kelâmcıların ve filozofların oluşturduğu bu grupları şu şekilde sıralamaktadır;

Birinci grup, duyularla elde edilen bilgileri ve akılla bilinen açık seçik bilgileri kabul edenlerdir. Bu görüşü benimseyenler çoğunluktadır ve kelâmcılar bu gruptandır.

İkinci grup, yalnız duyularla elde edilen bilgilere kuşkuyla yaklaşanlardır. Bunlar Platon, Aristoteles, gibi eski Yunan filozoflarından başlayıp Batlamyus, Calinus'la devam eder. Onlara göre duyularla elde edilen bilgiler değil akıl yoluyla elde edilen bilgiler kesin ve doğru bilgilerdir. Çünkü duyular bizi dış dünyanın kavranması konusunda yanlıştır. Örneğin göz üzüm tanesini suda erik kadar görür, bazen bir nesne birden fazla görülebileceği gibi, bazen de birden fazla nesne tek olarak görülebilir. Bütün bunlar duyuların insanı yanıtlanabileceğini göstermektedir.²⁹

Külfîler konusunda da duyular yetersiz kalmaktadır. Duyu ancak bir bütünü ve tek tek nesnelere kavrayabilir; fakat büyüklük niteliği duyu ile kavranamaz. Varlıklar dünyasında bütünlükten ve parçalardan oluşan şeyler duyularla kavranırsa bile, her bütünün kendi parçasından büyük olması kuralını duyu kavrayamaz; çünkü bu bir akıl yürütmedir.³⁰

Üçüncü grup, duyuya ait bilgileri kabul edip akıl yoluyla kazanılan bilgileri kuşkuyla karşılarlar. Bunlar aklın ancak duyularla kazanılan bilgileri kavrayabildiğini kabul ederler. O nedenle "bir duyusunu kaybeden bir bilgi kaynağını kaybetmiştir" demişlerdir.³¹

Dördüncü grup, duyularla elde edilen bilgilerin ve akıl yoluyla kazanılan bilgilerin gerçekliğini kabul etmeyen Sofistlerdir. Bunlar, Akılcıların (Rationalism) ve Duyumcuların (Sensualism), birbirlerine karşı ortaya koydukları kuşkucu yaklaşımlara dikkat çekerek, gerçeklik bilgisi konusunda tamamen kuşkucu bir noktaya ulaşmışlar ve genel geçer bir doğru bilginin bulunmadığını ileri sürmüşlerdir.

²⁶ Kâdî Abdülcebâr, Ebu'l-Hüseyn el-Mu'tezilî, *el-Muğnî fî Evvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, (nşr. Muhammed el-Hudârî) Mısır-1962, c. 17, s. 357, İzmirli, a.g.e., s. 33.

²⁷ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, (çev. Ş. Gölcük), İstanbul-1988, s. 13.

²⁸ A. S. Tritton, *Muslim Theology*, (trc. Mehmet Dağ), s. 89.

²⁹ Râzî, *el-Muhassal*, (Çev. Hüseyin Atay), s. 19.

³⁰ Râzî, a.g.e., s. 21 vd.

³¹ Râzî, a.g.e., ay.

Görüldüğü gibi bütün bu tartışmalar, doğru bilgiye ulaşma konusunda filozofların ve kelâm bilginlerinin farklı yaklaşımlarını sergilemektedir. Sözü edilen bu tartışmalar felsefenin problemleri olarak görülse de Özellikle Gazâlî'den (öl. 505/1111) sonra kelâm bilginleri tarafından da yoğun olarak ele alınmış, hatta kelâm kitaplarının önemli bir kısmını işgal etmeye başlamışlardır.

AKIL

İnsanî varoluşun ontolojik ayrıcalığını belirleyen unsur olarak akıl kavramına ilişkin tanımlama ve değerlendirmelerin oldukça geniş bir yekûn teşkil ettiği açıktır. Dolayısıyla bu konudaki tüm değerlendirmelere atıfta bulunarak akıl tanımlaması ve akıl bilgisine ilişkin değerlendirme yapmak mümkün değildir. O nedenle biz akıl kavramına ilişkin birkaç kısa tanımlamadan sonra Mu'tezile açısından aklın ve akıl bilgisinin nasıl değerlendirildiğini belirtmeye çalışacağız.

İlim ve idrak anlamlarına da gelen *akıl*³² sözcüğü; insanın nesnelere ilişkin nitelik ve nicelikleri kavramasını sağlayan bir kuvvettir.³³ Başka bir tanımlamada duyularla olan ilişkisi ifade edilerek, akıl; dış dünyaya ait bilinmeyen şeyleri, duyular yoluyla idrak eden soyut bir cevher/töz olarak belirtilmiştir.³⁴

Kelâm bilginlerine göre, akıl yoluyla elde edilen bilgiler iki kısma ayrılır:

a. Zorunlu bilgi: Duyularla elde edilen bilgiler gibi ön delile ihtiyaç göstermeyen bilgiler ve aklın kategorileri içinde kalan bilgiler. Bir bütünün kendi parçasından büyük olduğunun bilinmesi, insanın kendi varlığını bilmesi gibi.³⁵

Mu'tezile bilginlerinden Kâdî Abdülcebbâr (öl. 415/1025), zorunlu bilgiyi içerik yönünden üç kısma ayırmaktadır.

Birincisi; başlangıçta bizde bulunan bilgi. Kendi varlığımızın bilgisine sahip olmamız gibi,.

İkincisi; idrak yoluyla elde edilen bilgi. Bir şeyin durumu hakkında gözlem yoluyla bilgi sahibi olmak gibi.

Üçüncüsü; idrak dışında kalan, fakat mütevâtir haberle bilinen şeyler. Allah'ın bizi yarattığı konusundaki kesin bilgiye sahip olmamız gibi.³⁶

b. Delil yoluyla elde edilen bilgi: Delil, bir bilginin doğruluğunu ispatlamak için ileri sürülen kanıttır. Dış dünyadaki nesnelere sonradan meydana geldiklerini ve yaratılmış olduklarını bilmek bir takım delillere başvurmak suretiyle anlaşılır.³⁷

Bir şeyin doğruluğunu ya da yanlışlığını akılla belirleyebilmek için kanıtla başvurulur. Kanıtlar doğrulayıcı nitelikte ise yanlış olma olasılığı; kanıtlar yanlış olduğunu gösteriyorsa, o zaman da doğru olma olasılığı ortadan kalkar. Bir şeyin ezeli mi, sonradan mı olduğunu bilmemiz konusunda eğer sonradan olduğu kanıtlanırsa ezeli olma olasılığı ortadan kalkar. Aynı şekilde ezeli olduğu kanıtlanırsa, sonradan olduğu düşüncesi anlamını yitirir.³⁸

³² Akıl sözcüğü Arapça a.k.l kökünden türemiş bir isimdir. Kötü şeylerden alıkoyma, tutma, tehlikeye düşmekten kurtarma demektir. Akıl sözcüğü ayrıca anlamak, idrak etmek, bir yere sığınmak, kan bedeli ve diyet manalarına da gelir. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, a.k.l md.

³³ Mütercim Âsım, a.g.e., c. III, s. 1446 vd.; İsfahânî, *Müfredât*, s. 511.

³⁴ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 70.

³⁵ Cürcânî, a.g.e., s. 71.

³⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 50.

³⁷ Bâkılânî, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 8.

³⁸ Bâkılânî, a.g.e., s. 11.

Klasik mantığın kabul ettiği üç çeşit kanıtlama yöntemi kelâm bilginleri tarafından da -özellikle Gazâlî'den sonra- yaygın olarak kabul edilmiştir. Bunlar; tümdengelim (dedüksiyon/ta'âlî), tümevarım (endüksiyon/istikrâ) ve benzetme (analoji/temsîl) yöntemleridir. Bilindiği gibi Gazâlî mantık ilminin İslamî ilimlerin mukaddimesi olarak bilinmesi gereğini vurgulamış, bu tavrıyla da oldukça farklı tepkiler almıştır. Ona göre mantık ilmi, doğru tanım ve kıyası yanlış kıyas ve tanımdan ayıran yasa olup, kesinlik ifade eden bilgileri kesinlik ifade etmeyen bilgilerden ayıran bir bilimdir. Mantık ilmi diğer bütün bilimlerin ölçüsü ve kriteri konumundadır. Terazide tartılmayan bir şeyin ağır olanı hafif olanından, kârı zararından ayırt edilemez.³⁹

AKIL-İNANÇ İLİŞKİSİ

Mu'tezile bilginleri akılcılığa önem verdiklerinden çoğunlukla Tanrı'nın bilgisine akıl yoluyla ulaşabileceği görüşünü benimsemişlerdir.⁴⁰ Hatta bu düşüncelerine iyilik ve kötülüğün akıl yoluyla bilinebileceği iddialarını da ekleyebiliriz.⁴¹ İnsanların akıl yürüterek, kendini ve içinde yaşadığı evreni düşünmek suretiyle bir yaratıcının varlığı bilgisine ulaşmasının zorunlu bir sonuç olduğunu kabul eden Mu'tezile bilginlerinden bazılarına göre, olgunluk çağına ulaşan bir insan akı ile Allah'ı bulamamışsa, öyle bir insan sorumlu değildir yani akıllı sayılmaz. Ölüncü de hayvanlar gibi toprak olur Cennet veya Cehennem'den birine gitmez.⁴² Onlara göre insan kendi varlığının bilincine ulaşınca, kendisini yaratan ve rızıklandıran bir yaratıcı varlığın bilgisine ulaşması gerekir. Bu, gözlem ve akıl yürütmeyle ulaşılan bir bilgidir. İnsan başkalarından işiterek de Allah'ı bilebilir. Fakat bu bilginin bazı Mu'tezile bilginlerine göre hiçbir değeri yoktur, hatta bu bilgi iman için yeterli değildir ve küfürle aynı seviyededir.⁴³

İslam düşüncesinde kelâm ekolleri içinde akılcı bir akım olarak bilinen Mu'tezile'nin bu eğiliminin gerekçeleri konusunda çeşitli fikirler öne sürülmektedir. Mu'tezile'nin akıllı fazla önemsemesi konusunda öne sürülen görüşler üç noktada yoğunlaşmaktadır.⁴⁴

a. Mu'tezile adıyla bilinen düşüncenin doğup geliştiği coğrafya genellikle eski medeniyet ve kültürlerin kaynaştığı Irak ve Fars bölgeleri olduğundan, bu medeniyet ve kültürlerin etkisiyle rasyonel bir nitelik kazanmış olabilir.

b. Mu'tezile bilginlerinin çoğunun Arap soyundan olmayan kişiler olması onların dinî düşünce konusunda dogmatik anlayıştan uzak; daha akılcı bir çizgide entelektüel bir çaba ortaya koymalarını kolaylaştırmıştır.

c. Yahudi, Hıristiyan kültürü ve felsefî düşünce ile yakın ilişkilerinin bulunması, bazı felsefî fikirlerin ve metotların Mu'tezile bilginleri tarafından da benimsenip kullanılmasına yol açmıştır.⁴⁵

³⁹ Gazâlî, *Makâsîd el-Felâsife*, (çev. Cemaleddin Erdemci), Ankara-2002, s. 43.

⁴⁰ Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Beyrut-1395, c. I, s. 61 vd.

⁴¹ Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 80.

⁴² Mu'tezile'nin Bağdat ekolüne mensup olan Sümâme b. Eş'as en-Numeyrî (öl. 213/828) bu görüşü öne sürmektedir. Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 80.

⁴³ A. S. Tritton, *Muslim Theology*, s. 94, Kemal Işık, a.g.e., s. 80 vd.

⁴⁴ Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, (çev: Hasan Karakaya, Kerim AYTEKİN) İstanbul 1983, s. 160 vd.

⁴⁵ M. Ebû Zehra, a.g.e., s. 160 vd.

AKIL YOLUYLA ELDE EDİLEN BİLGİNİN DEĞERİ

Yaratıcı varlığın bilgisine ve insanların peygamberlere muhtaç olduğuna; akıl sahibi olan herkesin ulaşması gerektiğini savunan Mu'tezile bilginleri genel olarak insanları akıl yönünden iki kısma ayırırlar:

1. Tevhidi bilenler; akıl yoluyla kanıtlar bulmak suretiyle Allah'ın bilgisine ulaşanlar.

2. Tevhidi bilmeyenler; akıl yoluyla Allah'ın bilgisine ulaşamamış olan cahiller. Bu gruba girenlerin akıl yönünden de eksik kabul edildikleri, hatta emir ve yasaklarından sorumlu (mükellef) olarak görülmedikleri belirtilmektedir.⁴⁶

Mu'tezile bilginlerinden Câhız (öl. 255/868), akilla sorgulanmayan hiçbir bilginin kesinlik taşımayacağını ileri sürerek, her şeyin neden ve niçinini aramanın insana ait bir özellik olduğunu belirtmektedir.⁴⁷ Câhız, bütün bilgilerin insana ait olduğunu ve insanın eseri olduğunu ifade eder. İnsan her türlü bilgiye kendi çabası ile ulaşır. Bilmek önce bir soruyla başlar; sonra o soru üzerinde düşünülür ve araştırma yapılır ve üçüncü aşamada ise bilgiye ulaşılır.⁴⁸ Bu akılcı yöntem Mu'tezile bilginlerini, dinî metinleri yorumlamada farklı çizgiye yerleştirmiş olduğu gibi insanın davranışlarını yorumlamada da tamamen farklı anlayışa yöneltmiştir. Onlar, yaptıklarından tümüyle sorumlu tutabilmek için insanları tamamen özgür kabul etmek gerektiği noktasından hareketle. İnsanı kendi fiillerinin yaratıcısı olarak kabul etmişlerdir. Allah insana bilgi elde etme ve iyiyi kötüden ayırma yeteneği vermiştir. Bu yetenek ve güç ile insan doğru bilgiye ve iyiye ulaşmak durumundadır.

Mu'tezile bilginlerinin çoğunluğu aklın sınırları dışında kalan ahiret hayatı ile ilgili konuların akıl yoluyla bilinmeyeceğini, bunun için de peygamberlerin gerekli olduğunu belirtmektedirler. Örneğin akıl bize günahların affedileceğini söylemez; bu ancak peygamberin haber vermesiyle bilinebilir.⁴⁹

Akl ve duyuyla elde edilen bilginin yöntemi ve değeri konusunda İslam kelâmcıları arasında büyük bir farklılık görülmez. Mu'tezile'nin yukarıda belirttiğimiz bazı farklı düşünceleri akılcı yaklaşımlarının biraz daha belirgin olması dolayısıyla daha net ifadeler kullanmalarından kaynaklanmaktadır.

Mu'tezile ekolünün akılcı yaklaşımının doğurduğu farklı çizgi aklın sınırları dışında kalan bilgilerin doğruluğu konusunda ortaya koydukları kriterlerde kendini göstermektedir. Aklın sınırları dışında kalan ve dinin metafizik varlık alanına inanç esaslarının bilgisine ulaştığımız doğru haber (haber-i sâdık) nasıl olmalıdır? Bir haberi doğru/inanılır saymamızı gerekli kılan şartlar nelerdir?

Haber Bilgisi (Doğru Haber /Haber-i Sâdık):

İnsan varlığının en temel problemlerinin kökeni akıllı ve fakat fânî bir varlık oluşundan dolayıdır. Ontolojik olarak sınırlı bir zaman ve mekân içine sıkıştırılmış olan insanın zihinsel anlamda sonsuzluk kavramıyla ilişkili olması bu paradoksu önemli bir problem olarak insanın önüne çıkarmaktadır. Kaçınılmaz olan ölüm kâbusu insan için tecrübe edilerek kendi türlerine aktarabileceği bir olgu değildir. Bilgi nesnesi olmayan böylesi metafizik konularla ilgili olarak yegâne sığınma alanı din ve inançtır. Bu da

⁴⁶ Neşet Çağatay-İ. Agâh Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 109.

⁴⁷ Kemal Işık, a.g.e., s. 80 vd.

⁴⁸ A. S. Tritton, *Muslim Theology*, s. 89.

⁴⁹ Neşet Çağatay-İ. Agâh Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 104.

yaratıcı varlık hakkında ve insanın fizik varlığını aşan konularda vahiy bilgisini, ya da haber bilgisini (haber-i sâdik) öne çıkarmaktadır.⁵⁰

Arapça h.b.r kökünden türemiş olan haber sözcüğü bilmek, içyüzünü bildiği bir şeyi duyurmak anlamına gelir.⁵¹ Mütercim Âsım'a göre haber sözcüğü hadis anlamına da gelmektedir. Nakledilen ve haber verilen söz/bilgi olarak da tanımlanan sözcük, bir sözün veya bilginin haberci tarafından olduğu gibi aktarılması şeklinde tarif edilmiştir.⁵²

Kelâm bilginleri ise haberi doğru ve yanlış olma olasılığı bulunan söz olarak tanımlamışlardır.

Bu konuda oldukça detaylı değerlendirme Mu'tezile bilginleri tarafından yapılmıştır. Çünkü Mu'tezile'nin akılcı yaklaşımı ve bu yaklaşımın kendilerini Ehl-i Sünnet çizgisinden farklı bir konuma getiren inanç ilkeleri -aşağıda görüleceği gibi- büyük ölçüde haber bilgisi konusundaki görüşlerinden kaynaklanmaktadır.

Kâdî Abdülcebbar (öl. 415/1025), haber kavramının doğruluk ve yanlışlık olasılığı bulunduğundan hareketle üç çeşit haber olduğunu belirtmektedir:

- a. Doğruluğu bilinenler,
- b. Yanlışlığı bilinenler,
- c. Doğru ya da yanlış olduğu bilinmeyenler.⁵³

a. Doğruluğu bilinen haberler de iki kısma ayrılmaktadır: Birincisi, doğruluğu zorunlu olarak bilinen haberlerdir. Mütevâtir haberler bu tür haberler grubuna girer. Peygamber'in (A.S.) haber verdiği namaz, zekâtın verilmesi, hac ibadeti gibi farz ibadetler bu tür haberlerdendir.⁵⁴ İkincisi de, doğruluğu delillerle bilinen haberlerdir. Allah'ın birliğine, adaletine dair verilen haberler bu türdendir.⁵⁵

b. Yanlışlığı bilinen haberler de kendi içinde iki kısma ayrılırlar: Birincisi, yanlış olduğu zorunlu olarak bilinen haberler. Gök (sema) bizim altımızda, yer (arz) bizim üstümüzdedir gibi, aklın apaçık bilgisine ters düşen haberler bu türdendir. İkincisi de yanlışlığı delillerle bilinen haberlerdir. Cebriyye⁵⁶, Müşebbihe⁵⁷ gibi ekollerin; Tanrı'ya cisim ve benzetme iddiaları ya da insanların bütün eylemlerini zorlama ile yaptığı gibi sapık fikirleri bu tür haberlerdendir. Bunlar açık ayetlere ve akli delillere aykırı düşüncülerinden gerçek olmadıkları kanıtlanan haberlerdir.

⁵⁰ Felsefenin bilgiyi özne-nesne ilişkisi olarak tanımladığı modern batı felsefesinde *haber bilgisi* gibi bir konunun epistemolojik bir tartışma içinde yer almadığını görüyoruz. Bu durum hem vahiy bilgisini göz ardı etme anlamına gelmekte, hem de kitlelerin yapay bilgilerle ve iletişim teknolojinin imkânlarıyla yönlendirildiği dünyamızda bilginin doğruluğunun kriterlerinin araştırılması konusunun göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Müslüman entelektüellerin bu konuda tıpkı yaratıcının kendilerini uyardığı (*Size bir fâsik haber getirdiğinde onu araştırın*) gibi, modern dünyanın uyutulmakta olan insanlarını uyarması ve *haber bilgisinin* fizik ve metafizik varlık alanına ilişkin olarak yeniden temellendirilmesini sağlayacak teorik perspektifler geliştirmeleri gerekmektedir.

⁵¹ İbn Manzûr, a.g.e., h.b.r md.

⁵² İbn Manzûr, a.g.e., h.b.r md.; Tehânevî, a.g.e., s. 410; Isfahânî, *Müfredât*, s. 46.

⁵³ Kâdî Abdülcebbar, Şerh, s. 768.

⁵⁴ Kâdî Abdülcebbar, Şerh, s. 768 vd.

⁵⁵ Kâdî Abdülcebbar, Şerh, a.y.

⁵⁶ Cebriyye: İnsanın hiçbir şekilde hür irade ve eylem gücüne sahip bulunmadığı, yalnızca ilâhî emirlere -kaderinin Tanrı tarafından belirlendiği şekilde- uymak zorunda olduğunu iddia eden ekol. (S. Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*)

⁵⁷ Müşebbihe: Allah'a sıfat izafe ederken aşırı giderek benzetmeler yapan, Kur'an'da geçen bazı ayetlerdeki "Allah'ın eli" gibi ifadeleri benzetmelerle ifade etmek suretiyle cisim ve mekân anlayışı içinde bir Allah inancını benimseyen ekol. (S. Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*)

c. Doğruluğu ve yanlışlığı bilinmeyen haberler: Doğruluğu ve yanlışlığı konusunda kesin bir kanıt bulunmayan haberlerdir. Tek kişinin bildirdiği haberler bu gruba girer. Bu tür haberler akla ve dinin genel ilkelerine uygun düşünüyorsa, Müslümanlar o haberlere göre davranışlarını düzenlerler. Ancak bu türden haberler zan ifade ettiğinden Mu'tezile'ye göre inançlar konusunda bağlayıcılığı yoktur. Çünkü onlara göre Müslümanlar inançlarını doğruluğu kesin olarak bilinen bilgiler dışında hiçbir bilgiye dayandıramazlar.⁵⁸

Bu durumda dinî açıdan Müslümanların inanç esasları ancak tamamen doğru ve kesin bilgiler içeren haberlere dayandırılabilir. O nedenle Mu'tezile bilginleri açısından doğru haber (haber-i sâdik) kavramının ne anlama geldiğinin tam olarak açıklığa kavuşturulması zorunludur.

Kelâm bilginleri doğru haber kavramını, gerçeğe uygun söz/bilgi olarak tanımlamışlar ve iki tür doğru haber olduğunu kabul etmişlerdir.

1. Mütevâtir Haber (Haber-i Mütevâtir): Yalan üzerinde birleşmelerini aklın kabul etmeyeceği bir topluluğun bildirdiği haberdır. Bu tür bilgilerin doğruluğu/kesinliği tartışılmadan kabul edilir. Kur'an metninin tümü bu tür bir bilgidir.⁵⁹

2. Rasül'ün Haberi (Haber-i Rasül): Mucize ile peygamberliği kanıtlanmış Allah Rasül'ünün verdiği haber doğru haber ve doğru bilgidir. Ancak biz bir haberin Peygamber'e ait olduğunu nasıl kanıtlayabiliriz? Ya da bir bilginin Peygamber'e ait olup olmadığının ölçüsü nedir? Mu'tezile bilginleri bu soruların yanıtını da kendi kriterlerine göre belirledikleri ilkeler çerçevesinde vermektedirler.

Peygamberlerden nakledilen haberlerin değeri dikkate alınarak iki grupta ele alınacağı belirtilmektedir.

Birincisi, yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayan çoğunluğun kesintisiz olarak Peygamber'den aktardığı bilgiler mütevâtir haber olarak kabul edilmiş ve bu tür haberlerin kesin bilgi ifade ettiği belirtilmiştir.

İkincisi de, tek kişi (ya da çok az kişi) tarafından nakledilen ve Peygamber'e ait olup olmadığı konusunda zan ifade eden haberlerdir ki bunları usulcüler teknik olarak *âhad haber* olarak isimlendirmişlerdir.⁶⁰

Mu'tezile bilginlerinin mütevâtir haberin değeri konusunda diğer İslam bilginleri ile farklı düşünmediklerini söyleyebiliriz. Ancak mütevâtir haber kavramının tanımına yönelik olarak belirledikleri kriterler onları, özellikle hadis olarak mütevâtir bir haberin olmadığı sonucuna götürmüştür. Dolayısıyla Ehl-i Sünnet kelâmcılarının mütevâtir olarak kabul ettikleri bazı hadisleri Mu'tezile bilginleri mütevâtir olarak kabul etmezler. Bu da özellikle ahiret hayatı ile ilgili konularda Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasında inanç farklılığını ortaya çıkarmaktadır.

Mütevâtir haberin tanımı ve şartları konusunda Mu'tezile bilginlerinin görüşlerini ortaya koymak ve Ehl-i Sünnet kelâmcıları ile aralarındaki farkı belirlemek, ortaya çıkan inanç farklılıklarının gerekçelerini anlamak açısından önem taşımaktadır.

Yalan üzerinde birleşmelerini aklın mümkün görmediği bir topluluğun Peygamber'den naklettiği habere mütevâtir haber denildiğini belirtmiştik. Bu tanım hemen

⁵⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerh*, s. 769 vd.

⁵⁹ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 8-9; Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usûli'd-Dîn*, Dimaşk-1979, s. 17; Taftazânî, a.g.e., s. 8; Hayyât, Ebu'l-Hüseyn Abdurrahîm b. Muhammed, *el-İntisâr*, Kahire-1344, s. 53; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, c. 17, s. 182.

⁶⁰ Bu konuda geniş bilgi için bak. Ali Osman Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikad ve Teşri Yönelimlerinden Değeri*, Ankara 1988.

bütün kelâm bilginleri ve usulcülerin benimsediği bir görüştür. Ancak bir haberin mütevâtir olması için hangi şartlar gereklidir? Özellikle yalan konusunda birleşmeleri mümkün olmayan topluluğun sayısı ne kadar olmalıdır? İşte bu konuda mezhepler arasında, hatta aynı mezhebin bilginleri arasında farklı görüşler bulunmaktadır.

Mu'tezile bilginleri açısından bir haberin mütevâtir olmasının şartlarını, ittifak edilen noktalar ve ihtilâflı noktalar olmak üzere iki açıdan ele almak durumundayız.

Mütevâtir haber konusunda ittifak sağlanan temel kriterler şu şekilde sıralanabilir:

a. Bir haberin mütevâtir derecesine ulaşması için haberi aktaranların yalan konusunda birleşmelerinin akıl açısından mümkün görülemeyecek çoğunlukta olması konusunda ittifak etmişlerdir.⁶¹ Ancak bu çoğunluğun asgarî sınırının ne kadar olması gerektiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.

b. Mütevâtir bilgiyi nakledenlerin, bu bilgiyi duyular yoluyla elde etmiş olmaları gerekir.⁶² Burada ifade edilen şey bilgiyi aktaranların bu bilgiyi doğrudan işitme ve görme yoluyla elde etmiş olmalarının zorunlu olduğudur.

c. Ebu'l-Hüzeyl Allâf (öl. 235/849) hariç Mu'tezile bilginlerinin büyük bir kısmı, mütevâtir bilgiyi nakledenlerde Müslüman olma şartı aramamışlardır. Ancak Müslüman olmayanların verdikleri bilginin İslam'a aykırı düşmemesi gerekir.

Mu'tezile bilginleri arasındaki ayrılık noktalarının başında bir haberin tevâtür derecesine ulaşmasına gerekli olan çoğunluğun sayısı konusu gelmektedir.

Ünlü Mu'tezile bilgini Câhız (öl. 255/868), bir haberin doğru kabul edilmesi için en az dört kişi tarafından rivayet edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.⁶³ Kâdî Abdülcebâr (öl. 415/1025), bu sayının en az beş kişi olması gerektiğini savunur ve daha az sayıda kişinin aktardığı haberin kesin bilgi ifade etmeyeceğini belirtir.⁶⁴

Mu'tezile'nin Basra ekolünden Ebu'l-Hüzeyl Allâf (öl. 235/849) ise, mütevâtir haber konusunda farklı bir anlayış sergilemektedir. O, duyularla elde edilmeyen geçmiş peygamberlere ait haberlerin, aralarında Cennet ehlinde bir veya daha fazla kişinin bulunduğu en az yirmi kişi tarafından nakledilmesi halinde doğru kabul edileceğini belirtir.⁶⁵ Aralarında Cennet ehlinde bir kimse bulunmayan kâfir ve fâsıkların verdiği haberler, sayıları yirmiyi bulsa bile bilgi ifade etmez. Bu sayı dörtle yirmi arasında olursa bilginin doğru olma olasılığı vardır ancak kesin bilgi olarak görülemez. Sayı en az yirmi kişi olur ve içlerinden en az bir kişi Cennet ehli olursa haber kesin doğru bilgi içerir.⁶⁶

Mu'tezileden Hayyât (öl. 290/902) ise, bir haberin mütevâtir sayılabilmesi için şu şartları öne sürmektedir: "Bir haberin kesin olarak doğru kabul edilmesinin şartı, onu rivayet edenlerin mü'min veya gayrimüslim, yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayan bir çoğunlukta olmalarına bağlıdır. Müslümanlar hakkında hüsnü zan duygusu taşıma dışında, mütevâtir haberi nakleden kâfirler ile Müslümanlar arasında habe-

⁶¹ Kâdî Abdülcebâr, *Şerh*, s. 768 vd.; Hayyât, a.g.e., s. 52 vd.

⁶² Kâdî Abdülcebâr, *Şerh*, s. 768 vd.; *el-Muġnî*, c. 17, s. 183; Hayyât, a.g.e., s. 52 vd.

⁶³ Ali Osman Koçkuzu, a.g.e., s. 89.

⁶⁴ Kâdî Abdülcebâr, *Şerh*, s. 768 vd.

⁶⁵ Burada Cennet ehli sözünden ne kastedildiği tam olarak anlaşılmamaktadır. Ancak Mu'tezile'nin beş temel esası içinde "el-menzile beyne'l-menziyeteyn" anlayışı bulunmaktadır. Bu anlayışa göre büyük günah işleyenlerin iman kapsamından çıktıkları belirtilmektedir. Bu durumda olanların Cennet ehli olmaları da söz konusu olmamaktadır. Bu anlayıştan hareketle Mu'tezile'nin Cennet ehli kavramından büyük günah işlememiş bir kişinin kastedildiğini düşünebiliriz.

⁶⁶ Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed, *el-Fark*, s. 101 vd.

rin doğruluk değeri bakımından fark yoktur. Ancak Müslüman olmayanların haberleri Kur'an'a ters düşmemelidir.⁶⁷

Yine bazı kaynaklarda Mu'tezile bilginlerinin mütevâtir haberi nakledenlerin sayısının en az yirmi kişi olması gerektiği belirtilmekte, fakat bu düşüncenin hangi Mu'tezile bilginleri tarafından paylaşıldığı açıklanmamaktadır.⁶⁸

Teorik olarak, mütevâtir haber konusunda Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında büyük bir fark görülmemektedir. Ehl-i Sünnet'in, mütevâtir haberin bilgi ifade etmesi için ileri sürdüğü şartları ana hatlarıyla şu şekilde sıralamak mümkündür:

Ehl-i Sünnet bilginleri arasında, bir haberin tevatür derecesine ulaşması için râvîlerin sayısının Bedir Harbi'ne katılanların sayısı (300) kadar olması gerektiğini söyleyenler yanında, 70, 50, 40, 20, 12, 5, 4, 3 gibi değişik rakamlar ileri sürenler de olmuştur.⁶⁹

Bunlardan ayrı olarak Ehl-i Sünnet bilginlerinin ileri sürdüğü şartlar şunlardır:

a. Bir haberin tevatür derecesine ulaşması için, naklettikleri haberi zorunlu bilgi (duyular) ile elde etmeleri gerekir.⁷⁰

b. Haberi rivayet eden râvîlerin Müslüman olmaları şart değildir. Ancak Müslüman olmayanların haberi Kur'an'a ters düşmemelidir.⁷¹

c. Mütevâtir haberi rivayet eden râvîlerin sayısının, rivayetin başında, ortasında ve sonunda tevatür adedini bulması gerekir. Yani, mütevâtir haber kaynağından itibaren, haberle davranışlarını yönlendiren kişiye gelinceye kadar tevatür sayısında bir çoğunluğun rivayeti olmalıdır.

Görüldüğü gibi, belirttiğimiz bu şartlar ile Mu'tezile'nin ileri sürdüğü şartlar çok farklı değildir. Ancak Ehl-i Sünnet'in tevatür anlayışı ile Mu'tezile'nin tevatür anlayışı pratikte oldukça farklıdır.

İncelediğimiz Mu'tezile kaynaklarında mütevâtir haber konusu işlenirken verilen örnekler tamamen Kur'an'a dayanmaktadır. Hiç kuşkusuz Kur'an-ı Kerim, lâfız itibarıyla Resulüallah'tan bize kadar ulaşan mütevâtir haberlerin başında yer alır. Ancak Ehl-i Sünnet bilginleri mütevâtir haberi işlerken genellikle Sünnet'ten örnekler vermektedirler. Ancak Mu'tezile bilginlerinin mütevâtir olarak kabul ettikleri bir hadis örneğine rastlayamadık.

Mu'tezile bilginleri ile Ehl-i Sünnet bilginlerinin, haber bilgisine ve hadislerin güvenilir bilgi sağlayıp sağlamadığına ilişkin görüş ayrılığı aşağıdaki hadis örneğinde belirgin bir şekilde açığa çıkmaktadır:

Hiz. Muhammed; "Kim bana kasten yalan isnat ederse cehennemdeki yerine hazırlansın" buyurmuşlardır. Bu hadis, Ehl-i Sünnet bilginlerinin büyük bir çoğunluğu tarafından 200 kişinin rivayet ettiği lafzî mütevâtir hadislerden sayılmaktadır.⁷²

Mu'tezile'den Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (öl. 436/1044), bu hadisi değişik bir yaklaşımla değerlendirmekte; Ehl-i Sünnet'in tam tersine hadislerin güvenilir bilgi sağlamadığına delil olarak ileri sürmektedir. O'na göre, eğer bu Hiz. Peygamber'in bildirdiği bir hadis olarak doğru biçimde bize ulaşmış bir bilgi ise, o zaman söylemediği sözlerin Hiz. Peygamber'e isnat edileceği bir gerçektir; çünkü O bunu bize haber vermektedir. Eğer bu bilgi Hiz. Peygamber'e ait bir bilgi değil de birilerinin uydurduğu ve O'na isnat

⁶⁷ Hayyât, *el-İntisâr*, s. 53.

⁶⁸ İ. A. , "Mu'tezile" md.; A. S. Tritton, a.g.e., s. 91.

⁶⁹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 104-105.

⁷⁰ Bâkılânî, *Kitâbü't-Temhîd*, s. 384-385.

⁷¹ Bâkılânî, a.g.e., ay.

⁷² Buhârî, (*Tecrid Tercümesi*) c. I, s. 104; A. Osman Koçkuzu, a.g.e., s. 23.

ettiği bir söz ise o zaman bu sözün kendisi bizzat Rasulüllah'a yalan isnat edildiğini kanıtlayan zorunlu bir bilgi olarak ortadadır.⁷³ Görüldüğü gibi, Ehl-i Sünnet bilginlerinin lafzî mütevâtir olarak kabul ettiği bu hadisin önemli bir Mu'tezile bilgisini tarafından böylesine farklı bir biçimde ele alınması, Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile'nin mütevâtir haber konusundaki farklı yaklaşımını ortaya koyan belirgin bir örnektir. Burada Mu'tezile'nin akılcı bir diyalektik ortaya koyduğu görülmektedir.

SONUÇ

Kelâm disiplininde bilgi (ilim) probleminin, hem ontolojik hem de epistemolojik açıdan ele alındığı görülmektedir. Allah'ın ilim sıfatının ezelfi olduğuyla ilgili tartışmalar kavramın ontolojik boyutunu göstermektedir. İnsan bilgisinin zorunlu ya da kanıta bağlı (istidlâfî) olması açısından mahiyeti; vahiy, akıl ve duyulardan gelmek açısından bilginin kaynağı, kavram (tasavvur) ve hüküm (tasdik) olmak açısından bilginin değeri ile ilgili problemler epistemolojik çerçevede ele alınmaktadır. Dolayısıyla İslam kelâm geleneğinde bilgi ontolojik açıdan ilâhî ve epistemolojik açıdan beşeri bilgi problemlerine atıfta bulunmaktadır.

Mu'tezile bilginleri ve felsefeciler akla fazla önem verdikleri, bilginin doğruluğunu sağlayan kriterleri akılcı bir perspektif çerçevesinde belirledikleri; vahiy aklın önüne geçirdikleri için yoğun eleştirilere maruz kalmışlardır.

Ancak burada akılcılıkla ilgili vurgulanması gereken bir husus vardır. İslamî ilimler sistemi içinde yer alan kelâm ve felsefe disiplininin dayandığı akıl, modern bilimsel anlayışla ortaya çıkmış olan fizikî varlık alanı ile sınırlı duyu ve madde dünyasının kavranmasına yarayan akıl olarak görülmez. Klâsik İslam filozofları duyu verilerini onaylayan akli "çocuksu akıl" olarak nitelemekte ve küçümsemektedirler. Metafizik varlık alanına ilişkin bilgilere ulaşmaya çalışan, varlığın ilk nedenlerini ve sonrasını anlamayı amaçlayan akıl aslında, Selefiyye, Sûfiyye ve diğer İslamî ilimler açısından da önemsenmektedir.⁷⁴ Kaldı ki Kur'an'ın Allah'tan sonra en çok vurgu yaptığı ifade edilen akıl etme ve düşünmeye teşvik de bu tür bir akli muhatap alır. Aklın önemine bu denli vurgu yapan ve "aklı olmayanın dini olmadığını" belirten bir dinin bilginleri arasında ortaya çıkan ve ağır ithamlara neden olan tartışmaların siyasal, konjonktürel ve hissî nedenlerinin olabileceğini göz ardı etmemek gerekir.

Mu'tezile bilginlerinin ağır ithamlara maruz kalmalarının nedenlerini ile ilgili birkaç noktaya dikkat çekmekte yarar vardır:

a. Fıkıh ve hadis âlimlerinin izlediği İslamî ilim anlayışını, Kur'an ve Sünnet'i yorumlama konusundaki geleneksel itidal çizgisinden koparak akılcı tevil ve yorumlarda ileri noktalara kadar götürmeleri çok yadırganmış ve tepkilere yol açmıştır. Sözgelimi Mu'tezile bilgisini Ebu'l-Hüzeyl Allâf; "Cennet ehli hür iradeye sahip değildir. Çünkü onlar hür iradeye sahip olsalardı mükellef olmaları gerekirdi. Ahiret ise ceza ve mükâfat yurdudur. Yükümlülük yurdu değildir" demektedir.⁷⁵ Bu, akılcılığın vardırıldığı aşırı uç noktayı göstermek bakımından önemli bir örnek sayılabilir.

b. Müslüman halkın saygı ve itibarını kazanmış olan fıkıh ve hadis âlimlerine karşı ağır ithamlarda bulunmaları ters tepki yaratmış ve kendilerine karşı nefret hissi uyandırmıştır. Fıkıh ve hadis bilginlerinin taklitçi oldukları, delil çıkarma yöntemine başvurmadıkları; halbuki bu durumun Kur'an'da yasaklanmış olduğu ithamları kendileri hakkında olumsuz sonuçlara neden olmuştur.

⁷³ Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, *Kitâbü'l-Mu'temed*, (nşr. M. Hamidullah), Dimaşk-1385, c. II, s. 550.

⁷⁴ Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, s. 77.

⁷⁵ M. Ebû Zehra, a.g.e., s. 167.

c. Abbâsî Halifesi Me'mûn zamanında Mu'tezile mezhebinin siyasal destek kazanması bazı Mu'tezilî fikirlerin baskı yoluyla kabul ettirilmesi ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimlere baskı uygulanması da bu akımın geleceğini olumsuz etkilemiştir. Nitekim daha sonra Halife Mütevekkil zamanında Mu'tezile siyasal desteğini kaybetmekle kalmamış, takibata ve eziyete maruz kalmışlar ve çoğu Mu'tezile bilgininin eserleri tahrip edilmiştir. O nedenle günümüzde Mu'tezile bilginlerinin fikirleri daha ziyade onlara muhalif olanların eserlerinden öğrenilmektedir.⁷⁶

d. Taklitçiliği yeren ve akılcılığı savunan Mu'tezile bilginlerinin hemen her biri bağımsız bir fırka gibi müstakil hareket ettiğinden Mu'tezile mezhebinin fikir açısından dağınık bir görüntü sergilediği söylenebilir. Her ne kadar Mu'tezile bilginleri aşırı sapkın fikirlere mensup olan İbnü'r-Râvendî gibileri kendilerinin dışında görmekte ve bunu da açıkça ifade etmekte iseler de dağınık görüntüleri, akılcı yaklaşımlarının sınırlandırılmasında belirli bir kriter oluşmaması gibi nedenlerle İslam dışı olarak görülen sapkın görüşlerin dolaylı da olsa Mu'tezile ile irtibatlandırılması Müslüman kamu oyunun onlara karşı tepki duymalarına neden olmuştur.

Buna benzer başka etkenlerin de ortaya konulması mümkündür. Burada dikkati çeken husus Mu'tezile akılcılığına ilişkin tepkilerin konjonktürel ve hissî boyutunun ağır bastığıdır. Dolayısıyla İslam düşüncesine katkıları açısından olumlu ve olumsuz yönleriyle tarihe mal olmuş bir düşünce sistemi olarak Mu'tezile mezhebinin Ehl-i Sünnet anlayışının yerleşmesiyle bir bakıma işlevini tamamladığı düşünülmüştür. Burada önemli olan husus, bilginin kaynağı ve değeri konusunda Mu'tezile perspektifi ile ortaya konulan bilgi anlayışının günümüz İslam düşüncesi açısından yeniden değerlendirilmesine yönelik özgün çalışmalar yapılmasıdır.

İnsan, filozoflar tarafından akıllı hayvan olarak tanımlanmıştır; fakat akıl kendisine kutsal mahiyetini ve esrarlı niteliğini kazandırmış olan vahiyden koparıldığı takdirde aklın bir uzantısı ve yansıması olan akıllı olma yeteneği şeytanî bir güç ve araç haline gelebilir. O nedenle insanı akıllı hayvan olmaktan çok mutlak'ı tanımak üzere yaratılmış bir varlık olarak tanımlayabiliriz. İnsan olmak kendini bilmek ve kendini aşmaktır.⁷⁷

Küllî bir kavrayış melekesi olarak aklın (intellekt) usa (reason) indirgenmesi ve insan aklının modern dünyada kurnazlık ve zekilikle sınırlandırılması kutsal bilgiyi ulaşılmaz ve bir bakıma anlamsız kılmakla kalmamış, insanın erdeme ulaşması çabasına vurgu yapan metafiziksel-ahlâkî çabaları da yok etmiştir.

Günümüz İslam düşüncesinin, bilginin kaynağı ve değeri konusundaki felsefî tartışmalara, geleneksel birikimini yeniden değerlendirerek perspektif oluşturması gerekmektedir. Burada iki nokta özellikle önem taşımaktadır:

Birincisi, fizikî gerçeklik içine hapsedilmiş ve duyu verilerini onaylamakla sınırlandırılmış modern bilimsel akılcı anlayışın, "çocuksu akıl" durumundan kurtarılarak vahyin muhatap aldığı metafizik varlığı idrak eden akılcılığın yeniden temellendirilmesi;

İkincisi de, "haber bilgisi" kavramının içerdiği bilgi anlayışının, hem fizik varlığın ötesindeki metafizik alana ilişkin bilgi kaynağı olarak, hem de modern insanın etrafını kuşatan yapay bilgi bombardımanından kurtaracak kriterlerin belirleyicisi olarak epistemoloji kuramına dahil edilmesi gerekmektedir.

⁷⁶ P. M. Holt, B. Lewis, Cambridge History of Islam, (İslam Tarihi Mültür ve Medeniyeti), c. IV, s. 134-135.

⁷⁷ S. Hüseyin Nasr, *Bilgi ve Kutsal*, (çev. Yusuf Yazar) İstanbul-2001, s. 14 vd.